

Hans Medick

A megbecsülés kultúrája*

A ruhák és színeik Laichingenben 1750 és 1820 között

„Emlékszem egy Lucien Febvre-rel folytatott régi, több mint harminc évvel ezelőtti beszélgetésemre” – írja Claude Lévi-Strauss egy néhány éve megjelent cikkében. S így folytatja: „[Febvre] azt kívánta, hogy a történészek olyan témákkal foglalkozzanak, mint amilyen például a gomb eredetének és elterjedésének a problémája. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy e kicsiny árucikk igen nagyjelentőségű választóvonalat jelöl ki az emberi viselkedésmódok, jelesül a két ruházkodási stílus, a redőzött és a varrott között – az egyik a testtől, a másik az anyagtól követel többet. E választóvonal a textilmajta és az illő magatartás egymást kiegészítő regiszterében, de más regisztereket illetően is olyan, a testtartásokkal, életmódokkal, a világba való beilleszkedés különböző fajtáival kapcsolatos következményeket von magával, melyek alkalmasak arra, hogy segítségükkel civilizációkat különböztessünk meg egymástól” (Lévi-Strauss 1983: 1217).

Febvre-nek, az *Annales* egyik szellemi előkészítőjének e megjegyzései bátorítottak engem jó néhány évvel ezelőtt arra, hogy úgy véljem, érdekes eredményekkel járhat vizsgálódásom, mely a ruházat és a ruházat színeinek történetét veszi szemügyre egy sváb faluban, Laichingenben, 1750 és 1820 között. Megírni a gomb, a ruházkodási stílus és a textilmajta történetét, és pedig „az emberi viselkedésmódok” között húzódó „választóvonal” történeteként, olyan jelek történeteként, melyek „a világba való beilleszkedés különböző fajtáit” vonják magukkal, sőt, egész „civilizációk” közötti különbségeket fejeznek ki – nos, ez a Lucien Febvre megfogalmazta látszólagos paradoxon mindenképpen meghökkentő perspektívát nyit meg előttünk azt illetően, hogy mi érdemes a figyelmünkre a történelemben. Igaz, szándékával ellentétben, itt nem arra használtuk föl Febvre javaslatát, hogy egész „civilizációk” között fedjünk föl különbségeket, hanem arra, hogy egy konkrét kis falu társadalmának szövedékét, struktúráját és dinamikáját vázoljuk föl az Ancien Régime végén. Makrotörténelmi perspektívák kibontása helyett egy olyan helység történelmének vizsgálatára tettem kísérletet, melyet a 18. században egyre inkább a kialakulófélben lévő vászonipar határozott meg, s amelynek 1800 körül kétezer lakosa volt.¹ Természetesen nem önmagában vett világgént vesszük szemügyre ezt a társadalmat, hanem annak a sokkal átfogóbb kulturális és politikai komplexumnak az ele-

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Eine Kultur des Ansehens. Kleidung und Kleiderfarben in Laichingen 1750-1820. *Historische Anthropologie* 1994/2. 193-212. Vö.: Une culture de la considération. *Annales*, 1995/4. 753-775.

¹ A közeljövőben jelenik meg az e témát földolgozó monográfiám: *Weben und Überleben in Laichingen im 17-19. Jahrhundert. Untersuchungen zur Sozial-, Kultur- und Wirtschaftsgeschichte in den Perspektiven einer lokalen Gesellschaft Alt-Württembergs*. (A kötet azóta megjelent: Medick 1996 – A Ford.).

meként, amelyből az Ancien Régime korabeli Württemberg „ruhaviselési rendelkezései” is fakadnak.

A ruhák és színeik nem csekély segítségünkre voltak abban, hogy föltárjuk Laichingen társadalmának sajátosságait és meghatározó csoportjait, csakúgy, mint a társadalmi csoportok identitását meghatározó különbségeket a korszakban. Laichingen társadalma a 18. században és a 19. század elején a „megbecsüléskultúrája” révén fejeződött ki és reprodukálódott: sokkal nagyobb mértékben volt ez jellemző, mint a 20. századi körülmények között el tudnánk képzelni. Az én kifejezésre juttatása, illetve a ruházatnak és színeinek a reprezentáció eszközeiként való használata központi szerephez jutott benne. Az öltözék és annak színei nem pusztán a megkülönböztetett társadalmi pozíció elérésének és kifejezésre juttatásának, s ezzel a társadalmi különbségek jelölésének az eszközei, hanem – mint Georg Simmel „a divat társadalmi karakterét” illetően megmutatta – azok a jelek és eszközök is, melyekhez gyakran hathatós segítséget nyújtanak egy adott környezetben található társadalmi csoportok kollektív identitásának kiformálásában. „A divat, mint mondtam, az osztályok elkülönülésének terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény, mint elsősorban a becsület, amelynek kettős funkciója az, hogy bizonyos kört összetartsa, s egyúttal másoktól elhatároljon. [...] a becsület a maga jellegét [...] abból meríti, hogy az egyéni becsület egyben az egyén társadalmi csoportjának, rendjének (*Stand*) becsületét jelenti és őrizi meg. Hasonlóképpen a divat is egyfelől az azonos helyzetben lévőkhez való csatlakozást, az általa (a divat által) jellemzett kör egységét jelenti, s éppen ezáltal egyúttal azt is, hogy e csoport elhatárolja magát az alacsonyabb helyzetben levőktől – éppen a divat jellemzi az utóbbiakat úgy, hogy nem tartoznak a felső körökhöz. Össze kell kapcsolnunk, de meg is kell különböztetnünk az itt elválaszthatatlanul összefonódó két alapfunkciót... (Simmel 1973: 476).

Simmel itt a ruházatról leolvasható, a csoportot egyszerre meghatározó, de társadalmilag meg is különböztető elemet hangsúlyozza. Az öltözködés és a divat jelentése tehát a társadalmi elkülönülés átfogóbb rendszeréből származik; Pierre Bourdieu elsősorban ezen átfogóbb rendszer vizsgálatának szentelte munkásságát (Bourdieu 1979), ám mégsem tulajdonít semmiféle jelentőséget a becsületnek, e döntő fontosságú elemnek. A burzsoá és a népi kultúrát összehasonlítván egymással, az „egyszerű emberek” ruházatkodási magatartását valamiféle „realizmussal” jellemzi, amely – ellentétben a felsőbb osztályok esztétikán és reprezentáción alapuló ruházatkodási kultúrájával – a ruházatnak úgymond kevésbé a jelentéshordozó és szimbolikus aspektusához, hanem sokkal inkább gyakorlati és funkcionális jellegéhez kötődik.² Vizsgálódásunk, mely a helyi „megbecsüléskultúrát” veszi szemügyre, ezzel szemben azt mutatja, hogy *minden* társadalmi csoport és *minden* egyén olyan társadalmi kifejezésmóddal kapcsolja össze a ruházatot, melynek – túllépve

² „A népi osztályok a ruházatot realista, vagy ha jobban tetszik, funkcionális módon használják fel” (Bourdieu 1979: 223).

a ruházat pusztá funkcióján – sokkal inkább a becsület áll a középpontjában, mitőbb, az „illendőség” és a „megbecsülés” erkölcsi dimenzióját is átfogja.

A „megbecsüléskultúra” (a kultúra, melynek középpontjában az *Ansehen*³ áll) olyan kultúra volt, melyben a becsületet meg lehetett szerezni a tiszteletreméltósággal, de el is lehetett azt veszíteni. A „becsület” és a „divat” a „tartás” formájában (ahogyan az akkori szóhasználat fogalmazott) szoros összefüggésben állott egymással. Ez az összefüggés persze bizonyos fokig továbbél a 19. és a 20. század során, a mulékony, „modern” „divatok” társadalmi gyakorlatában, ám ekkor már halovány visszfényéről van szó csupán. A becsület összetartó és elhatároló tulajdonságai – melyeket Simmel a divatra is alkalmaz, ám anélkül, hogy tulajdonképeni mozgása középponti elemének tekintené őket – Laichingen „megbecsüléskultúrájában” még az észlelés és a cselekvés kölcsönös egymásra hatása által kijelölt közös egészbe tartoztak.

Ez a becsület és a külső megjelenítése között fennálló összefüggés intézmények, normák és magatartásmódok olyan együttesén nyugodott, melyet tipikusnak kell tekintenünk „a civilizációs folyamat” (Norbert Elias) azon átmeneti szakaszában, amely az Ancien Régime végét sajátosan jellemezte. Nem „a látszatok kultúrája”,⁴ nem a rafinált, frivol, barokk kultúra (melynek meghatározó eleme a társadalmi mivolt és a társadalmi megjelenés dialektikája) szolgált modellként e sváb, protestáns helyiségben. Mivel Laichingen távolról sem emlékeztetett a korabeli értelemben vett nagyvárosokra, s mivel a tér szűkössége határozta meg a társadalomban uralkodó, egyetlen szempillantással áttekinthető feltételeket, s mivel ezek olyan társadalmi ellenőrzéssel párosultak, melyek nem engedélyeztek semmilyen eltérést a társadalmi megjelenésben, ezért inkább a rendek közötti különbségeken és megkülönböztetéseken alapuló „illő magatartás” fogalmazódott meg követelményként. A külső látszat kultúrája itt egészen különleges szerepet játszott: a személyiség mélységének, illetve elismertségének és társadalmi fontosságának hierarchiája rajzolódott ki segítségével. Annak a keresztény „udvariasságnak” a normái és magatartásmódjai, amely Roger Chartier megállapítása szerint az Ancien Régime-korabeli Fran-

3 A korabeli terminológiát illetően lásd Adelung (1774: 330) „Ansehnlichkeit” szócikkét. A szó (melyet itt *tiszteletreméltóságnak* fordítunk) szorosan összekapcsolódik az *Ansehen* szóval (amit *megbecsülés-ként* fordítunk), s a szótár meghatározása szerint az *Ansehnlichkeit* „a megbecsülés oka, nevezetesen kettős értelemben, az elismerésből és a tiszteletből, azaz a hatalomból és a becsületből fakadóé”. Lásd még Heynatz 1795: ez a szótár pedig inkább a (ruhába öltözött) emberi test külső jellegzeteségeinek észlelésével hozza összefüggésbe az „Ansehen”-t, miközben az „Ansehnlichkeit”-hoz kapcsolódik a „becsület” [*bonneur*] és a megkülönböztetett társadalmi helyzet jelentése, jóllehet ez a jelentés ugyanúgy adódik az „Ansehen” szóból is, ha általánosan elfogadott értelmében vesszük. „[Az Ansehen] azonban a testi megjelenés sajátos kiválóságát jelöli, illetve a sors forgandóságából adódó olyan külső körülményeket, mint a hatalmat és a becsületet” (Heynatz 1795: 183). Campe (1807) művében az „Ansehen” olyan szóként bukkan föl, amely egyaránt jelent autoritást és megkülönböztetett társadalmi helyzetet. „Továbbá olyan külső helyzet, mely elismerten fölülmúlja mások helyzetét. *Ein Mann von Ansehen. In großem, geringen Ansehen stehen.*” (178).

4 Daniel Roche inspiráló munkájában (Roche 1989) körvonalazza a 18. századi udvari Párizs, a főváros Párizs öltözködési kultúrája tanulmányozásának megközelítésmódjait és meghatározó problémaköreit; az öltözködési kultúra fejlődését a könyv fogalomhasználatával élve helyesen jellemezhetnénk úgy, hogy igen korán fölváltotta a „látszat” kifinomult kultúrája a „megbecsüléskultúrát”.

ciaország központi fontosságú képze volt, szintúgy jelen voltak e sváb településen. „Az illő magatartás, az arckifejezés, a megfelelő viselkedés a templomban, az étkezőasztalnál, játék közben és a társadalomban, sőt az öltözék is (ez „valamiképpen a test teste, és valamilyen képzetet nyújt a lelki tulajdonságokról”, írja Erasmus), nem csupán engedelmességek a társadalmi kapcsolatokhoz szükséges követelményeknek, [...] hanem erkölcsi érték is tapad hozzájuk” (Chartier 1986: 17).

Egy helyi „megbecsüléskultúra” előfeltételeit, változásait és tartós alakzatait szándékozunk tehát a ruházat példáján keresztül megvizsgálni, amennyire a gyér helyi források lehetővé teszik ezt számunkra.⁵ Nem fogalmazzuk meg előzetesen a társadalmi megkülönböztettség valamiféle általánosabb „ideáltípusát”, egy ideáltípust a maga változásaiban és feltételezett, de nem igazolt érvényességében. Martin Dinges (1992: 49–76) ezt az utat választotta, s vizsgálódása igen érdekes, de túlságosan is normatív megnyilatkozásokra támaszkodik a „megkülönböztettség” azon „modelljének” kialakításában, mely az udvari társadalomban jellemző ruházatkódás alapján fölvázolható. Bennünket inkább a helyi társadalomban megfigyelhető, a ruhaviseléshez kötődő magatartásmód, illetve e társadalom értékei érdekelnek. Olyan, helyi és átfogóbb „normalizációs kísérletekkel” mélyen összekötődő, ruhaviseléshez kapcsolódó magatartásmóddal találkozunk itt, mely sokféle módon fogadta az e kísérletekben testet öltött követelményeket, melyek rá akarták erőszakolni magukat: elismerte, elutasította őket, kihívást intézett ellenük, újítással vagy pedig újraértelmezéssel felelt rájuk.

Hogy Laichingen társadalmát mennyire a „megbecsüléskultúra” jellemezte még a 19. század elején is, mennyire a megbecsülés és a becsület döntött itt a megfelelő ruházatkódás kérdése ügyében, azt jól szemléltethetjük egy konfliktussal. 1804. augusztus 31-én Michael Goesele kádárt kilenc órai elzárásra ítélték, mert munkásöltözékében, ujjasban és bőrkötényben merészelt belépni a nyilvános terembe azon az évente egyszer megtartott rendezvényen, amelyen a dézsma beszédését licitálásra bocsátották, ahelyett, hogy ünnepi, vasárnapi öltözéket vett volna magára.⁶ Goesele csak a számos polgár egyike volt, akik munkásöltözékben jártak-keltek a terem előtt, s most megpróbálták együttesen bebocsátást nyerni erre a hivatalos rendez-

⁵ Elsődleges forrásként a házasságkötéskor és a halálzáskor felvett leltárakban („Inventuren”, illetve „Teilungen”) található, a férfi és a női ruhákat részletesen felsoroló jegyzékeket választottam, az 1747 és 1820 közötti időszakban. E források Laichingen városi levéltárában találhatóak. Mindösszesen 1478, 1748 és 1820 között házasságkötés vagy haláleset alkalmából készített leltárt dolgoztam föl. Ezeket az éveket tekintve a vagyona vonatkozó többi információn kívül nem állapítottunk meg mást, mint az egyes egyének öltözékének összértékét. A különböző ruházatok részletes vizsgálatát, megadva a szövetükre, a színükre és (becsült) értékükre vonatkozó információt, csak bizonyos időszakokra végeztük el (1747–1751, 1766–1770, 1798–1800, 1818–1820). A kutatásunk szempontjából szükséges vizsgálódások a házasságkötéskor készített leltárakban szereplő ruhavagyonra vonatkozó információkat veszik alapul. Ellentétben a kutatói gyakorlattal, illetve azokkal az előzetes kutatási hipotézisekkel, melyek – mint például Daniel Roche tanulmányaiban is láthatjuk – az elhalálozás után készített leltárak vizsgálatára szorítkoztak, megállapíthatjuk, hogy a házasságkötéskor felvett leltárak teljesebb és pontosabb forrást jelentenek a ruházatra fordított kiadások és a ruházattal való ellátottság tanulmányozásához.

⁶ Laichingen Város Levéltára (a továbbiakban: LVL), 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1804. augusztus 31., 116. skk.

vényre akkor, amikor – s ez a 17. századtól kezdve így volt – a tized beszédének a joga nem a földesurat, hanem az arra legtöbbet licitálót illette meg. Az e gyakorlat ellen ily módon megrendezett fellépés, melynek szereplői valamiképpen a mindennapok külsőségeit öltik magukra, hogy kifejezzék ellenérzésüket a tized beszédéhez kapcsolódó gyűlölt ünnepi rítus pompájával szemben, egyébként csak egy volt a számos más aktus között. A munkásöltözék tüntető viselését hivatalos rendezvényeken már egy ideje a „nyugtalanság” tünetének tekintette Mürz bírójá, akinek feladata a későabszolútizmus követelményeinek helyi érvényesítése volt. A következőket olvashatjuk a Goesele-ügyről felvett jegyzőkönyvben: „A bíró egy ideje úgy látta, kénytelen megállapítani, hogy *nyugtalanság* (kiemelés tőlem – H. M.), ütötte fel a fejét, tudniillik, hogy a polgárok kezdenek egyszerű ujjasban megjelenni a hivatalos vitákon, s ennek következtében elrendelte, hogy a bírósági végrehajtó intézzen figyelmeztetést azokhoz a polgárokhoz, akik ujjasban mutatkoznának, s ne engedje őket belépni a terembe.”

1804. augusztus 31-én, a nyilvános rend (a ruhaviselet tekintetében) újbóli megkérdőjelezésekor, a hatóságok közbeléptek. A bírósági végrehajtó persze nem véletlenül választotta ki Goeselét a polgárok közül, akik tüntetően jártak-keltek a terem előtt. A kádárnak már volt hírneve a hatóságok és a lakosság körében is, amit más, a rendet sértő tettel vívott ki magának. Néhány kisebb, vagyon elleni bűncselekmény terhelte számláját: például ideiglenesen eltulajdonított magának egy kaszát a környék legnagyobb parasztgazdájának háza elől, hogy mint arató és napszámos pénzt vegyen fel tőle;⁷ máskor fát lopott a város erdejéből egy gazdag kocsmáros kocsiján, hogy azt nyersanyagként saját hordóihoz használja fel.⁸ A hatóságok figyelme tehát egy, a településen ismert, marginális alakra irányult, hogy az ő rossz magaviseletét látványosan elítélve, valamiképpen felkeltse a többi tüntető figyelmét, s mindenekelőtt, hogy rossz hírbe hozza őket „bűnös” cselekedeteik miatt. Goeselének azonban, csakúgy, mint korábban,⁹ ez alkalommal sem okozott gondot provokatív érvet találnia. Arra szólította fel a bíróság, hogy soha többé ne lépjen be ujjasban a terembe, ő azonban a kézművesek büszkeségének és becsületének szószólója lett, s azt felelte, hogy „még az udvari Tanács előtt is merészelne ujjasban és kötényben megjelenni”.¹⁰ A tiltásoktól és figyelmeztetésektől nem zavartatva magát, munkásöltözékben belépett a terembe, s rögtön be is börtönözték „közbotrány-okozás és vétkes engedetlenség” miatt.

7 LVL, 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1805. július 13., 64.

8 LVL, 1794–1802. évi jegyzőkönyvek, 1802. augusztus 6., 106.

9 Goesele azzal igazolja például, hogy kölcsönvette a kaszát Schmid jószágigazgató háza elől, hogy saját kaszája használaton kívül volt, a parasztnak pedig több kaszás és kasza állott rendelkezésére, mint amennyire szüksége volt (LVL, 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1805. július 13., 64.).

10 Mintha Michael Goesele összekeverné a kormányzati szervet, a „titkos tanácsot” és a stuttgarti hercegi udvart; legalábbis ezt lehetne kihámozni az „udvari tanács” megnevezés használatából, mely valamiképpen magában foglalja az összes köz- és fővárosi intézményt, illetve a lakosság előtt nem nyitott intézményeket.

Goesele (1751. november 17. – 1828. augusztus 4.) a környék egyik legszegényebb lakója volt. A bevándorolt pásztor fia¹¹ későn kötött házasságot,¹² a tárgyalt korszakban már szegény volt, végül nyomorban halt meg.¹³ Csupán néhány hónappal a fentebb leírt jelenetet megelőzően azért büntették meg, mert a hivatalos törvényi rendelkezések ellenére – noha széles körben elterjedt szokás szerint –, a szükség szorítására, az örökrészt megállapító leltár elkészülte előtt eladta éppen meghalt felesége ruháit.¹⁴ Hogy a felidézett incidenskor nem a vasárnapi öltözékét vette magára, amit pedig a hivatalos körülmények megkövetelnek, persze nem jelentette azt, hogy megvetette az ünnepnapokra vonatkozó szokást, vagy hogy egyszerűen nem volt megfelelő ruhája. Mint csaknem minden férfinak a településen, neki is volt – a három ujjasból és egy bőrkötényből álló munkásöltözékén felül – egy hosszú (barna) posztókabátja, és egy ugyanilyen minőségű és színű zubbonya.¹⁵

Azzal, hogy kihívóan munkásruhájában járt, egészen nyilvánvalóan a ruhaviselet állami szabályozása, s általában a megbecsüléskultúra ellen tiltakozott. Nem maga a különbségek és megkülönböztetések megléte és elismerése bántotta őt – neki is volt alkalmi öltözéke, ama vasárnaponként felöltött barna ruha, mely akkoriban mindenekelőtt a „befutott” kézművesek jellegzetessége volt; sokkal inkább a

11 Apja, a pásztor Johannes Goesele, Bollból települt Laichingenbe 1751 előtt, s 1794-ben bekövetkezett haláláig *Beisitzer*, vagyis olyan személy maradt, akit nem illetnek polgárjogok. Az e cikkben említett személyekkel kapcsolatos életrajzi adatok forrásául a laichingeni plébániai anyakönyvi jegyzékek adatainak átfogó feldolgozásán alapuló családrekonstrukció szolgált.

12 Először 33 és fél évesen kötött házasságot 1785. június 29-én. Felesége, Magdalena Müller ekkor már 39. évében járt. Másodszor 1804. április 24-én házasodott, az özvegy Anna Fetzert vette feleségül.

13 A házasságba bevitt vagyonról (vagyis a házasságkötéskor) készített leltár adatai szerint Michael Goesele és első felesége, Magdalena Müller vagyontárgyainak értéke összesen 165 forint 7 krajcár volt, s ezzel a negyedik, vagyis a legalsó vagyoni osztályhoz tartoztak. Szegénysége dacára a kádár számára már akkor is a ruházata volt a legfontosabb: Goesele házasságba bevitt vagyona, melynek összértéke 14 forint 8 krajcár volt, csaknem kizárólag ruhákból állt, értékük elérte a 13 forint 19 krajcárt. Felesége ezzel szemben 150 forint 59 krajcárnyi vagyont vitt a házasságba: ez teremtette meg a háztartás anyagi feltételét. A ruhákon kívül a vagyon nagy részét bútorok alkották, vagyis figyelemre méltó *portio activa* mutatkozott az ő részéről (L 989, Michael Goesele és Magdalena Müller házasságba bevitt vagyónának a leltára, 1785. augusztus 3.).

14 LVL, az 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1803. december 19., 64.

15 Michael Goesele és Magdalena Müller, 1803. december 12., kiegészítő szakasz. A leltár szerint a párnak nincs sem ingatlan-, sem készpénz-vagyona az összesen 71 forint értékű javain fölül (ha nem vesszük számításba a tekintélyes összegű, 28 forintot kitevő tartozást, amiből 13 forint 36 krajcárnyi egyetlen személynél, egy ulmi fakereskedőnél halmozódott fel). Ez a 71 forint tartalmazza már azt a 24 forint 51 krajcárt, amire Goesele felesége ruháinak azonnali eladásából szert tett. Goesele saját ruhatárának becsült értéke 16 forint 24 krajcár volt. Értéke nemigen haladta meg az 1785-ben, a házasságkötéskor becsült értéket, ami 13 forint 19 krajcárra rúgott (a házasságba bevitt vagyonról készített leltár, 1785. március 8., L 989.). Csakis a takács özvegyével, Anna Schwenkkel sürgősen megkötött újabb házassága – az asszony hozománya egy háznak fele volt egy kis kerttel, 220 forint értékben – tette lehetővé, hogy Goeselének újra „fedél legyen a feje fölött”. De maga ez a házasság sem volt elegendő ahhoz, hogy kihúzza Goeselét a csávából. Az 1818. január 26-án Anna Schwenk halála miatt felvett örökségi leltár azt mutatja, hogy a házaspárnak ekkor már újra nem volt hol „lehajtania a fejét”. Vagyonuk értéke mindösszesen 25 forint volt, 69 forint adósság leszámítása után – adósságuk egyebek között a liszt szétosztását segítő helyi társaságnál keletkezett.

hivatalos állami felsőbbségnek és tekintélyelvű igényeinek szimbolikus elismerését utasította el öltözékével. Ebből a szemszögből elvi jelentőségű az a kijelentése, melyben leszögezi, hogy „még az udvari Tanács előtt is merészelne ujjasban és kötényben megjelenni”.

Valószínűleg nem olyan gesztusként kell fölfognunk Goesele tüntetését a ruházatával, illetve ahogyan ezt értelmezi, mint amely közvetlen szándéka szerint a távoli hercegi udvar vagy a titkos tanács ellen irányul. Inkább a megjelenítés aktusáról volt szó, valamint az *én* helyének kijelöléséről, az *én* megnyilatkozásáról a társadalmi rendszer egy marginális alakjának a részéről; egy olyan ember részéről, aki a város elsőgenerációs lakója volt, státusa pedig a napszámoséhoz közeli. Ez az ember szándékozott rávenni egy másik atipikus személyt, az újonnan jött, hatalmi igényekkel föllépő bírót arra, hogy vizsgálja meg a helység szokásait, sajátosságait, sőt értékrendszerét; a bírót, aki a későabszolútizmus államhatalma képviselőjének tekintette magát, és úgy is viselkedett. Goesele polgártársai érdekében, de az ő szemükben is ki akart tűnni. A középület előtt tanúsított különösen támadó jellegű magatartását, mellyel – mivel a hatóságok elszigetelték tőle – kizárta magát a többi tüntető köréből, de az általuk nyújtott védelemből is, és az előremenekülést választotta, vagyis azt, hogy magában az épületben mutakozzék „ujjasban” és „kötényben”; ezt a viselkedésmódot tehát, melyet Goesele tanúsított, először is megjelenítési aktusként értelmezhetjük. Azzal, hogy eljátszotta ezt a jelenetet, hogy követelte „az ujjas és a kötény” tiszteletreméltó öltözékként való elismerését, csak még nyilvánvalóbbá szándékozta tenni a laichingeni férfiak többségének érzését, bár ezt már kifejezte kollektív tüntetésük a ruházatukkal: véleményük szerint itt a 18. század második fele óta a kézműveskultúra kulturális szokásai és esztétikai értékei számítanak az illő és tiszteletreméltó viselkedés normájának a helyi társadalomban.¹⁶ Tehát miközben ilyen vehemensen lép fel a kézművesség értékeinek és közös szokásainak szószólójaként, a tüntető Goeselének talán egy másik, egy valamiképpen személyes cél is lebegett a szeme előtt: mint újonnan betelepült, aki újonnan szerezte, s nem örökölte polgári jogait, szükségesnek kellett tartania, hogy ellensúlyozza polgártársai szemében alacsony társadalmi státusát, s amilyen előnyösen csak lehet, beilleszkedjék a megkülönböztetés, az értékelés és a becsület helyi társadalom megszabta keretébe. Végül még egy tágabb értelemben is felfoghatjuk a kádár tiltakozását. A hercegi kormányzat képviselője előtt játszott jelenetét és a képzeletbeli „belépését az udvarba”, mely a „derék emberek”¹⁷ helyi szellemére hivatkozik, mint amely méltó e megtiszteltetésre, legalábbis értelmezhetnénk – megint csak

16 Az itt bemutatott esetet illetően szerintem részben az az érdekes, hogy miképp differenciálódik az alsóbb rétegek kollektív cselekvésének modellje, ahogyan azt Edward P. Thompson vázolja egy 1971-ben írott, alapvető cikkében, melyre a legújabb társadalomtörténet-írás is támaszkodik (Thompson 1971). Edward P. Thompson véleményem szerint túlságosan is a helyi közösségek közös értékeinek osztatlan elfogadását látta kifejeződni és megvalósulni „a tömeg... gazdasági erkölcsében”, s nem vette eléggé számításba az egyének és társadalmi csoportok vitáit, konfliktusait és különböző viselkedésmódjait, melyekben szintúgy közösen elfogadott normák és értékek fejeződhetek ki. Szintén e tárgykörben lásd.: Desan 1989: 47–71.

17 A „derék emberek” tiszteletreméltóságának mércéjéről (*Biederkeit*) mint a korszak döntően fontos pozitív képzetéről lásd: Medick 1991: 46–61.

más szempontokból – sokjelentésű jelként. Úgyszólván rövidre zárva egyfelől a bíró hatalmi igényeit, a jelenet és a képzeletbeli belépő mint egyenlően fontosat helyezte egymás mellé a helyi „megbecsüléskultúrát” és az államhatalom csúcsán – s nem csupán a helyi szószólója által – megjelenített értékeket. Másfelől azonban az is elképzelhető, hogy csak a helyi ruházatkodási szokások eredetisége jut itt büszkén kifejezésre egy olyan tendenciával szemben, mely máshonnan származó kifinomultság és etikett átvételére irányult, s amely akkoriban bukkant fel a környék előkelő társadalmában, és – mint szokás – kétségbevonta, hogy a munkásöltözék tiszteletre méltó viselet volna.

A kis eseménynek, illetve sokféle jelentésének és befogadásának ez az elemzése esetleg túlértelmezésnek volna tekinthető. Nem jelent mást, mondhatná valaki, mint marokszám vonni le következtetést az ügy dokumentumaiból, melyek azonban igencsak sovány forrásanyagot tesznek ki, hiszen egyetlen elszigetelt ügyhöz kapcsolódnak. Ahhoz, hogy tökéletesen meggyőző legyen, érvelésünket Laichingen „megbecsüléskultúrájának” és a 18–19. század folyamán végbement fejleményeinek átfogó kontextusába is bele kell illeszteni. Ezt próbáltam meg elvégezni Laichingen társadalmának egészét szemügyre vevő vizsgálódásaimban, melyekben a házasságkötéskor, illetve az elhalálozáskor felvett leltárakat tekintettem át: ezek ugyanis jórészt megmaradtak a laichingeni háztartásokra vonatkozóan az 1747 és 1820 közötti időszakban. E leltárak a férfi és a női ruhatár olyan részletes listáját tartalmazzák, amely nem csupán a különböző ruhákat említi meg, hanem rendre megnevezi anyagukat és színüket, csakúgy, mint becsült értéküket. Bár terjedelmi korlátok miatt nem törekedhetem eredményeim kimerítő ismertetésére, de szeretnék legalább a „történelmi műhelyemből” vett példákból válogatva kifejtetni néhányat a legérdekesebb következtetésem közül.

Laichingeni lakóinak minden foglalkozási rétegében és csoportjában a házasságba bevitt ingóságok tekintélyes részét jelentették 1747 és 1820 között a ruházatra fordított kiadások, férfiak és nők esetében egyaránt. A kimondottan háztartási költségek, vagyis az anyagi felszerelésre, az ágy- és a vászonneműre, az edényekre, a bútorra és egyéb használati tárgyakra fordított kiadások (különösen a kevésbé tehetőseknél), határozottan másodlagosakká váltak azon törekvés mögött, hogy a nyilvánosság előtt olyan ruha-„pompával” kérkedjenek, mely lehetővé tette, hogy megőrizték az őket megillető helyet a társadalomban. Az fejeződött ki ebben, hogy e kevésbé tehetőse rétegek egy szinten állóként igyekeztek mutatkozni az érzékelhetően nagyobb vagyonnak és megbecsülésnek örvendő, illetve általában jelentősebb ruhatárral rendelkező családokkal. Erről nyilatkozott elítélően a helység lelképásztora és bírója, amikor a következő sorokat írták 1789-es keltezésű, *A helység erkölcsi, fizikai és gazdasági állapotáról készített beszámolójukban*: „A fényűzés és a gyakran haszontalan, jelesül költségesebb ruházatra fordított pazarló költségek [...] egyformán felbukkan itt, jelentős mértékben a vagyon kárára, mert mindegyikük mindig le akarja pipálni szomszédját.”¹⁸

18 1790. december 22., Laichingen lelkészi hivatalának levéltára.

Annyi biztosan állítható, hogy a régi Laichingen lakói észrevehetően több ruhát vittek hozományként a házasságba, mint amennyit valójában viseltek. Még a szegény napszámosok, a pásztorok és takácsok, illetve a feleségeik is büszkélkedtek azzal, hogy van vasárnapi és ünnepnapra való öltözetük, melyben „illően” jelenhetnek meg a templomban, a fogadóban, a vásárokon és általában a nyilvánosság színpadán, ahol sokan megfordulnak. Hogy az emberek ruhájukkal elismerést akarnak kivívni maguknak, azt mégsem kell elhamarkodottan egy kalap alá venni a luxus utáni vágyakozással, sem a divat diktálta különböző követelményeknek a társadalmi osztályok közötti különbségeken átlépő kultuszával, vagyis mindazzal, amit a lelkipásztor és a bíró 18. század vége táján megbélyegzett. A fejedelmi udvarok szülöttje, a 17. és a 18. századi kereskedelmi divat és kultúra, mely akkoriban kezdte jellemezni például „Párizs népét” (Roche 1981: 165–202, Roche 1989) bizonyosan hatott a régi Württemberg férfi és női öltözkéire is.¹⁹ A kereskedelmi divat és kultúra a sváb Jurán mint hátországon keresztül hatolt be (Bischoff-Luithlen 1982) e takácsfalusi életének mindennapjaiba; e folyamatban azonban voltak törések és jellegzetes késések is. A régi Laichingen férfi és női öltözkéire még a 18. század dereka táján is teljes mértékben „a társadalmi rang” szerint szabályozott költekezési kultúra²⁰ által fölállított korlátozások voltak érvényesek. Az öltözké a különböző rendek tekintetében megállapított állami szabályozások nyomát viselte magán; e szabályozásokat a fejedelmi kormányzat a régi Württembergben, a 18. században megpróbálta még lokálisan kikényszeríteni ruházatkodási rendeletekkel és általános rendelkezésekkel, de közvetlen adminisztratív eszközökkel is. Másfelől pedig éppen az öltözké segítségével kezdték ekkoriban megkérdőjelezni a költekezésre és a viselkedésmódokra vonatkozó állami szabályozások követelményeit.

Württembergben az öltözkékre vonatkozó utolsó rendelkezést 1712-ben hirdették ki, egy általános rendőrségi rendelkezés keretében.²¹ Ez a költségekre és a magatartásmódokra vonatkozó hivatalos rendelkezések hosszú, 1549-ben kezdődő sorát zárta le.²² E rendelkezések végső soron azokra a különböző rendek öltözkéire vonatkozó intézkedésekre vezethetők vissza, melyeket az augsburgi parlament birodalmi

19 Arról, hogy a harmincéves háborút követő évtizedekben miképp fogadja be a stuttgarter hercegi udvar a francia divatot, lásd: Fleischhauer 1968: 64. Arra vonatkozóan, miképp terjednek el a 18. század folyamán a protestáns Württembergben a barokk ruházatkodási szokások, Angelika Bischoff-Luithlen könyve (1982) szolgál értékes útbaigazítással. Angelika Bischoff-Luithlen posztumusz műve javarészt a sváb Alpok régiójára irányítja figyelmét, az e régióban készített házassági, illetve örökségi leltár tanulmányozásán alapszik; ám ítéletei, kvantitatív megközelítés híján benyomásszerűek maradnak. Lásd még a szerzőtől 1981-es cikkét is.

20 A kézművesség és a kispolgárság „költekezési kultúrájáról” az öltözké tekintetében lásd: Müller 1969: 2, s különösen az öltözkékről: 138.

21 A rendőrség 5. rendelkezése: 1712. december 6. Idézi: Reyscher 1842: 921. A rendelkezés részletes öltözködési előírásai azonban nem szerepelnek e 19. századi kiadványban, hanem a Stuttgarter Tarományi Levéltárban található meg, az A 21 Bü 224 jelzet alatt.

22 „A drága és a renddel ellentétes öltözködést” illető intézkedések beolvadtak a rendőrség 1549. június 30-i első rendelkezésébe (Reyscher 1841: 149–167, de különösen 151–153). Az öltözködésre vonatkozó általános rendelkezések továbbra is a rendőrség országos rendelkezéseinek részét alkották, s lényegesen nem tértek el az 1549-ben született előírásoktól.

rendőrségének egy 1530-ban kiadott rendelete rögzített.²³ Az 1712. esztendővel mindazonáltal nem értek véget a próbálkozások, melyek annak kikényszerítését célozták, hogy legyen valamilyen „rend az öltözködés területén”. E próbálkozások a 18. század folyamán is folytatódtak, az azonban igaz, hogy többé nem általános, hanem specifikus rendelkezések formájában bukkantak föl, nevezetesen a gyász-, illetve a templomi viseletet, valamint a szolgálati ruhákat és a hivatalos egyenruhákat érintő intézkedéseként. A ruhaviseletre vonatkozó általános rendelkezéseknek, a 16. századtól egészen a 18. századig (ahogy azt 1549-től megfigyelhetjük), két közös céljuk volt: küzdeni a „hanyag viselet”, s ugyanakkor a „pazarló öltözék” ellen is.²⁴ A társadalmi fegyelem kikényszerítésére irányuló akarat itt kereskedelmi célokkal esik egybe: ha bizonyos ruhák és bizonyos szövetek viselését a társadalmi rang szerint szabályozták, ez többek között annak előmozdítása végett is történt, hogy a textiltermékek az ország területén találjanak vevőre. Mindenekelőtt tilos volt az alsóbb osztályoknak külföldön gyártott szövetet viselni. A 16. és a 18. század között ehhez jött még egy megkülönböztetés, nevezetesen a falusi népesség, „a szántóföldek művelői, munkásai, napszámosai” és „a közönséges városi polgárok”, vagyis a kézművesek és a kiskereskedők között. A közönséges polgárokkal és a parasztokkal egyaránt szemben álltak a magasabb társadalmi rangot élvező meghatározott „előkelőségek”. Az idegen textilmű viseletének tilalma a szegény falusiak körében volt a legszigorúbb. A városiak esetében a bársonyra és a selyemre korlátozódott a tilalom. A kereskedelmi célok előtérbe kerülését jelzi, hogy az 1712-ben született rendelkezés még a közönséges városi polgároknak is megtiltja új szövetek, azaz „a tiszta gyapot és a színes gyapotszövet” használatát, szemben a pamutbársonnyal, vagyis a gyapot és a len hagyományos keverékével, amit az országban állítottak elő. A rendelet által meghatározott 9 osztály közül csak az 1-5. osztályba soroltak (a hercegi udvarhoz tartozók) előjoga volt a „francia öltözet”,²⁵ mely a harmincéves háborút követően bukkant fel Württembergben. A barokk „francia ruha” viselésének korlátozása mindazonáltal egy olyan szándék pusztán kinyilvánítása volt, mely ekkor már hosszú ideje nem felelt meg az ország realitásainak, s ez már a 17. századi rendelkezésekből világosan kitűnik. Például az 1660-ban kelt rendőrségi rendelkezés megemlíti, hogy „az új, külföldi öltözködésmódok [...] túlzott mértékben elterjednének és kibontakoznának a fiatalok és az idősek, a gazdagok és a szegények között”.²⁶

Ha szemügyre vesszük az 1712-i rendelet szövegét, a 6-9. osztályok tekintetében is azt láthatjuk, hogy az inkább „textilrendeletként”, s nem szélesebb értelemben

23 „Römischer Kayserlicher Majestät Ordnung und Reformation guter Policey, im Heiligen Römischer Reich, zu Augspurg Anno 1530 auffgericht” (*Neue und vollständige Sammlung der Reichs-Abschiede*. II. k., különösen IX-XIII. fejezet: 336-338). Meglepő látni a csaknem szószerinti megegyezéseket a württembergi rendőrség 1549-ben hozott rendelkezéseinek megfelelő szakaszaival. A rendőrség 1530. évi birodalmi rendelkezéséről, melynek jelentőségét gyakran alábecsülik, lásd Neuhaus 1982: 167-211, különösen 204.

24 Lásd a rendőrség 1549. évi első rendelkezését (152).

25 Lásd az 1712. évi ruhaviselési rendeletnek az ötödik osztályt érintő intézkedéseit.

26 A rendőrség 1660. október 8-i harmadik rendelkezése, idézi Reyscher 1841: 430.

vett „ruházkodási rendelkezésként” fogalmazódott meg. Nem írta elő a „régii és tiszteletreméltó német ruházatot”, mint még az 1660-ban kelt rendelkezés is tette (Reyscher 1841: 430), csak azzal foglalkozott, melyik textilfajta tiltott, melyik engedélyezett a társadalom különböző „osztályai” számára. Míg a hatodik osztály, vagyis a városi, „jó társadalomhoz” tartozó férfiak és nők, jelesen a „bírótság és a tanács tagjainak szülei” és a „nagykereskedők” számára engedélyeztek maximum 100 forint értékű felselyem, gyapot és mindenekelőtt arany-, vagy ezüstékszer viseletét (az ezüstgombokat is beleértve), mindez tilos volt a „hetedik” osztályhoz tartozók, azaz a közönséges polgárok számára. Nem volt joguk a hatodik osztály tagjainak körében forgó szép szöveteket használni, amiként az arany- és ezüstékszerek viselete is tilos volt számukra, helyettük egyszerű gránát- és korall-ékszerekhez folyamodhattak. „Kizárólag az adott területen készített ruhát és harisnyát” viselhettek. A nyolcadik osztályhoz tartozó, falusi jó társadalom tekintetében, amelyet az „előljárók, a polgármesterek, a bírótság és a tanács tagjai” és a fogadósok alkottak, rendkívül homályosak voltak az intézkedések. Mindazonáltal még a közönséges városi polgárokénál is szűkebb volt a választási lehetőségük, hogy milyen ruha ékesítse őket, milyen ékszert viseljenek. Végül a kilencedik osztályhoz tartozó parasztnak, akik közé az előző rendelkezésekből kirajzolódó modell szerint a napszamosok és más „munkások” tartoztak, nem csupán az ékszerekről kellett lemondaniuk, hanem „rossz és hitvány szövetből”²⁷ készült ruhát kellett hordaniuk.

Elegendő csak a 17. századi rendelkezéseket megvizsgálnunk, hogy kitűnjék: a ruházkodási szokások tekintetében már akkor sem felelt meg a társadalmi valóság a különböző rendekre vonatkozó, az állam által megszabott normáknak. Ha igaz az, hogy mindezeket a rendelkezéseket a társadalmi valóság és a hivatalos norma közti ellentét motiválta – hiszen egyébként nem lett volna szükséges kihirdetni őket – tévedés volna elhamarkodottan (egyedül annak alapján, hogy bizonyos esetekben nyilvánvalóan megszegték őket) arra a következtetésre jutni, hogy a bennük megfogalmazott előírások holt betűk maradtak csupán. A társadalmi hierarchia, melyet úgyszólván rögzítettek a ruházkodásra vonatkozó rendelkezések, továbbra is képes volt elismertetni magát, annak dacára, hogy bizonyos egyének vagy elszigetelt csoportok olykor megszegték a megállapított szabályokat. Még akkor sem vesztette el szükségképpen érvényességét, amikor példának okáért egyfajta „felfelé irányuló nyomást” követően egy kissé megváltozott a hagyományos társadalom hierarchiáján belül a társadalmi csoportok osztályozása, és módosultak közöttük a függőségi viszonyok. A részletben mutatkozó hiányosság bizonyos fókig a struktúra egészének megerősítését jelenthette. Mindenesetre nem egyedül a hivatalos előírások számítottak, hanem az elismerés valószínűsége és a gyakorlatba átültetés lehetősége – vagy még inkább elutasításuk és a velük szemben kifejtett ellenállás –, vagyis azon tényezők, amelyekkel ezek az előírások azon megkülönböztetések és különbségek társadalmi megvalósulása során találkozottak, melyeken a „megbecsüléskultúra” nyugodott.

²⁷ Vagyis könnyű, ványolatlan gyapjúposztóból, mely anyag használata igen elterjedt volt a korszakban.

Az állam által megállapított magatartási szabályok hatása még a 18. század derekán is megmutatkozik, példának okáért a színek szabályozásában. Így a zöld szín, melynek használata a hercegi háznak és a hercegi vadászoknak jutott osztályrészül,²⁸ ebben a korszakban sohasem bukkant föl a laichingeni férfiak ruhaviseletében.²⁹ A női ruházat legfontosabb elemében, a szoknyában viszont a zöld volt a legelismertebb szín; egy asszonynak általában több zöld szoknyája is volt. Egyébként pedig a zöld színt messze nem tekintették teljesen tabunak a férfi öltözékben. Jelesül elég gyakran fölbukkant az általában posztóból, de olykor selyemből is készített bojtos sapkában, valamint a bunda bélésében. E sapka különben a kézművesek, különösen a takácsok jellegzetes ruhadarabjának számított, olyan sajátos jelnek, mely megkülönböztette őket a parasztoktól. Szimbolikus jelentősége azonban elegendő mértékben megnövekedett ahhoz, hogy a sapka egészen a 19. század elejéig a paraszti viseletnek is eleme legyen.

A mindennapok férfiruházatának ez a – szó szoros értelmében véve – kiemelkedő eleme rávilágít egy jellegzetes magatartásmódra. Ha zöld sapkát viselt valaki, az annyit jelentett, hogy igyekezett szabadon kezelni a hercegi tilalmat, vagyis meghajolni előtte, de ugyanakkor jelképes ellenállást is kifejezni vele szemben. A szín lehető legcsekélyebb alkalmazásával a test legfontosabb részén a legnagyobb hatást lehetett elérni. Úgy nyilváníthatta ki az adott személy függetlenségét, belső ellenállását, hogy nem szükségképpen sértette meg a zöld szín felsőruházatban való alkalmazásának hercegi tilalmát.

Mindazonáltal nem kellene ezt a stratégiát a rendek közt érvényesülő, a ruhaviseletre vonatkozó rendelkezések által éppenséggel megszilárdítani kívánt hierarchia alapvető megkérdőjelezéseként értelmezni. Épp ellenkezőleg, a 18. század közepe felé továbbra is szinte kivétel nélkül tiszteletben tartották a férfi parasztok – a szegények csakúgy, mint a gazdagok – és napszámosok azt a kötelezettségüket, amely szerint vasárnap szürkébe kellett öltözniük. Megfigyelhető volt ugyanakkor, hogy a takácsok és más kézművesek egyre inkább előnyben részesítik a barna színt a vasárnapi felsőruházatban, ami vitathatatlanul azt bizonyítja, hogy ebben a hely-

28 Bischoff-Luithlen 1982: 95. A szerző megemlíti, hogy a zöld szín Christopher hercegségének időszaka (1550–1568) óta a württembergi udvar színének számított, és a parasztoknak tilos volt azt viselniük: „Württembergben aki nem tartozott az udvarhoz, egész egyszerűen nem viselte a zöld színt” (95). Reyscher más eredményre jut idézett művében a hercegi kormányzat rendeleteinek vizsgálata után. Eszerint két, az 1718. augusztus 21-én, illetve az 1723. március 29-én kelt rendelet (Reyscher 1842: 119, Reyscher 1843: 1) tiltotta volna meg a zöld színű ruha viselését – a hercegi kormányzat alkalmazásában álló erdőőrök kivételével – a vidék férfi lakói számára, beleértve a hivatalnokokat és a törvényszéki írnokokat is.

29 Csak 1766. után jelent meg ez a szín Laichingenben a házasságkötés alkalmából felvett leltárban, s eleinte csak nyilvánvalóan nem tipikus személyiségek esetében. Ilyen személyiség volt például a kereskedő Friedrich Reinhard, a Leonberghez közeli Heimsheim lelki pásztorának ugyanebben a helységben született fia (lásd a Johann Friedrich Reinhard és a vámszedő lánya, Susanna Friederike Waiblinger hozományáról felvett leltárt: L 84, 1769. január 31.), akinek gazdag ruhatárába tartozott többek között egy zöld szövetből készült hosszú kabát; ilyen személyiség volt még a laichingeni születésű szabó Christian Samler is (lásd a Christian Samler és Katharina Prinzig hozományáról készített leltárt: L 140, 1770. február 2.), akinek a kék posztóból készült ruháján és zubbonyán, vagyis a vasárnapi viseletén kívül volt egy zöld munkászubbonya is.

ségben nagyrészt betartották a társadalmi rend mint egész szabályait, megőrizték annak értékeit.

A kék szín felbukkanása és alkalmazása, különösen a férfiak körében, rendkívül beszédes jele annak az átalakulási folyamatnak, amely a 18. század második felében a helyi „megbecsüléskultúrában” végbement. Mint az 1. táblázatból világosan kitűnik, a kék szín, mely 1747 és 1751 között még alig-alig bukkant fel a férfiak felsőruházatában, 1766-tól „vasárnapi ruhájuk” kedvenc színévé vált. Igen gyorsan felváltotta a barnát, a kézművesek hagyományos színét, de még a napszámosok és a parasztok között gyakori szürkét is.

A kék szín, mely az 1750 és 1770 közti időszakban kezdte meg diadalmenetét a férfioltozékban, kétségtelenül máshol is ugyanúgy megfigyelhető korabeli divatjelenység volt.³⁰ Ugyanakkora szerepe volt ebben az indigó-behozatal növekedésének és az új ruhafestési eljárások³¹ elterjedésének Európában, miként annak is, hogy milyen minta szolgált alapul a katonai egyenruhának. (A porosz példa nyomán egyébként Württembergben is kék lett az uniformis a 18. század vége felé [Gessler 1940: 1606–1632 különösen 1611, illetve Nixdorf – Müller 1983: 144, és Helm 1932: 26].) Ez a folyamat mintha felgyorsult volna a hétéves háború idején.³²

Nem a ragyogó kék ég színével van itt dolgunk, hanem – mint Michel Pastoureau hangsúlyozta (26) – hanem mértéktartó, rideg kékkel, olyannal, amelyben valamilyen módon a fekete, a szürke és a fehér dominált; „erkölcsös” kékről volt itt szó fáradt, szürkéskékről, amely megfelelt a protestáns reformáció színekről alkotott elméletének (Pastoureau é. n.: 25).

A kérdésre, hogy Laichingen társadalmában miképp fejeződött ki konkrétan a színek kultúra átalakulása, a rendelkezésünkre álló összes házassági leltár gondos tanulmányozása alapján válaszolhatunk. Ezen átalakulás sajátos társadalmi szövetét és dinamikáját a helyi társadalmi és gazdasági viszonyok összességéből érthetjük meg. A színek kultúra fejlődését, illetve a kék szín egyre kedveltebbé válását ugyanis semmiképp sem értelmezhetjük a korabeli divat olyan diktátumaként, mely Laichingen helyi társadalmának *egészét* érintette volna. Mindezek inkább a férfiak felsőruházatára voltak hatással, miközben a nők továbbra is a feketéhez és a zöldhöz ragaszkodtak.³³ Ezzel szemben a kék színnek a férfiak öltözékében játszott

30 Arról, hogy körülbelül 1750-re tehető a kék szín megjelenése a férfi felsőruházatban, lásd Bell 1994: 53–67, különösen 58. A kék 18. századi divatját és elterjedését a paraszti ruházatban általánosan Heide Nixdorf és Heidi Müller (1983: 144) írja le. A kéknek mint az európai civilizáció modern folyamata szerves részének az évszázados győzelméről lásd Pastoureau é. n.: 19–27, különösen 26.

31 Lásd Haller 1950: 93, Reinhardt 1994: 14–24, különösen 17., illetve Helm 1932. Ez utóbbi tanulmányban sokkal többről van szó, mint amit a címe sejtet. A 27. oldalon a következő megállapítás olvasható: „A 18. század közepe felé, azt mondhatjuk, mindenütt uralkodó szerephez jutott az indigó, és [...] érdekes megjegyezni, hogy győzelme időben egybeesik a kék elterjedésével a paraszti ruházatban.”

32 Biedermann 1880 [1969]: 1139. „Az első változás [...] a hétéves háborúnak volt köszönhető. Ez adott ugyanis egyfajta legitimitációt az egyszerű katonai zubbonyoknak és csizmáknak, ha nem is szalonokban és előkelő társaságban, de legalábbis a mindennapi életben.”

33 Ami a férfiaknál a kék szín volt, az volt a nők körében a piros szín, a fűző és a főkötő színe. Ha igaz, hogy e szín fontossága megnőtt a 18. század második felében, ez csak annyit jelentett, hogy

egyre nagyobb szerepét egy olyan folyamat kezdetének tekinthetjük, melynek sajátos társadalmi szövete, sajátos társadalmi jelentősége van. A kék színt eleinte olyan személyiségek fogadták el, akik e paraszti társadalomban marginális személyeknek számítottak, vagy akik legalábbis nem tartoztak szorosan a laichingeni kézművesek és parasztok közé: egy tanító és egy kiskereskedő, aki csak a házassága miatt telepedett meg Laichingenben, két falusi kirurgus, egy asztalos, és – figyelem! – egy szabó (lásd az 1. táblázatot). A szabónak, a folyamat valódi „motorjának”, nemcsak egy kék ruhája és ujjasa, hanem mindenfajta egyéb kék ruhadarabja is volt.

Azt az időszakot, amikor 1766 és 1770 között behatol Laichingen „megbecsülés-kultúrájába”, az jellemzi, hogy a kéket a takácsok és a földművesek választották előszeretettel a vasárnapi öltözék színeként. Nagyon árulkodó, hogy a földművesek oly gyorsan átvették az új színt. Nyilvánvalóan igen erősen munkált bennük az akarat, hogy megszabaduljanak az alacsonyabb társadalmi helyzet stigmájától; társadalmi helyzetük – a ruházódásukra vonatkozó intézkedéseknek megfelelően – összekapcsolódott felsőruházatuk hagyományosan szürke színével, és alapanyagukkal, a könnyű, olcsón megvásárolható posztóval. Vagyis míg korábban a földműveseket, a ruhaviseletre vonatkozó rendelkezésekből adódóan külsőre össze lehetett téveszteni a közönséges napszámosokkal, a 18. század hatvanas-hetvenes éveire – valószínűleg egy az egész Württembergben végigsöprő válságnak köszönhetően – már megváltozott a helyzetük. Valójában az udvari abszolutizmus minden követelését egyre elszántabban megkérdőjelezte a vállalkozók és hivatalnokok már régóta meglévő burzsoá rétege (Medick 1990: 52–80, különösen 54). S mint vizsgálódásunkból kitűnik, ez a jelenség túlnőtt az előkelő burzsoá, illetve hivatalnoktársadalom körén, túlnőtt a reformkövetelésükön, mely az uralkodói despotizmus helyett a korporatív parlamentarizmus megvalósítását tűzte ki célul. A parasztok számára is – ha gazdaságilag nem is, de társadalmilag mindenképp – e szituáció meghozta az emancipációt. Azzal, hogy a régi, megkülönböztető szín helyett újat vettek magukra, a szó szoros értelmében „láthatóan” kiszabadultak a hagyományos korlátok közül, melyek miatt az „alsóbb” réteg bélyege volt rájuk sütve.

A második nagy csoport, amelyik áttért a kék szín használatára, a közepes nagyságú vagyonnal rendelkező vászonszövőké volt (az 1. táblázatban: „szegény takácsok”) Közülük egyesek csak egészen újonnan telepedtek le Laichingenben, bizonyos értelemben társadalmi *newcomers* voltak. Mindenesetre a kék színért lelkesedő takácsok határozottan nem tartoztak azon helyi kézművesek közé, akik gazdaságilag szilárd és virágzó háztartással büszkélkedhettek. Meghökkenítő látni, hogy abban az időszakban találkozunk a kék szín preferálásával e falusi takácsok körében, amikor a helyi uralkodó ipar – vagyis a vászonipar – növekedési válságba kerül, amikor „protoindusztriális” növekedés volt tapasztalható a környék mezőgazdasági-kézműves erőforrásai tekintetében (Medick 1996). Az ipari termelés, illetve a takácsok

az ünnepi női viselet színei között továbbra is a legrégebb óta kedvelt színek voltak az uralkodók. Az újítások inkább a kiegészítőknél mutatkoztak meg, jelesül a főkötőkön és a fátylakon – ezek ugyanis újfajta, gyapot-, illetve selyemszövetből készültek –, valamint a női ékszerek fejlődésében voltak megfigyelhetők.

1. táblázat

A férfi felsőruházat (ruha és zubbony) színei az 1747 és 1820 között készített házassági leltárak szerint³⁴

	Színek	szegény takácsok	vagyonos takácsok	gazdálkodók	más kézművesek	fogadósok	napszamosok	szabók	kirurgusok és mások	összesen
1745-1751	barna	12	9	-	2	1	-	1	1	26
	szürke	2	1	6	2	2	3	-	1	17
	kék	-	-	-	1	-	-	1	4	6
	más	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	<i>összesen</i>	<i>14</i>	<i>10</i>	<i>6</i>	<i>5</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>50</i>
1776-1770	barna	3	11	-	1	1	-	-	-	16
	szürke	-	-	1	-	1	1	-	1	4
	kék	8	2	5	1	2	1	1	1	21
	más	5*	-	-	-	-	-	-	1**	6
	<i>összesen</i>	<i>16</i>	<i>13</i>	<i>6</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>47</i>
1798-1800	barna	2	9	1	6	2	-	1	1	21
	szürke	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	kék	13	7	1	4	1	2	1	-	29
	más	-	-	-	-	-	-	-	3***	3
	<i>összesen</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>2</i>	<i>10</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>53</i>
1818-1820	barna	1	-	1	-	1	-	-	-	3
	szürke	-	-	-	2	-	-	-	-	2
	kék	8	6	2	14	6	2	-	-	38
	más	1*	-	-	1	1	-	-	-	3
	<i>összesen</i>	<i>10</i>	<i>6</i>	<i>3</i>	<i>17</i>	<i>8</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>46</i>

* barna ruha és kék zubbony

** zöld ruha

*** egy zöld ruha és két egyéb ruha

számának rendkívül erőteljes növekedése következtében időlegesen folyékonyá váltak a határok a megszilárdult, nemzedékről nemzedékre öröklődő ipar és a protoindusztriális termelés között. Valószínűleg ez az átmenettel járó válság fejeződött ki éppen a kék színre történt áttérésben. Ez pontosan azok között a vászon-szövők között volt megfigyelhető, akik nem tartoztak a helység „szilárd helyzetű” iparosai közé. Azzal, hogy áttértek a kék szín használatára, a „megbecsülésüket” akarták kinyilvánítani, és pedig a közösségben érvényes hagyományos választóvonalakon túllépő új divatok segítségével. Mindeközben a tiszteletreméltó kézművesség – mint csoport – hagyományosan uralkodó színei továbbra is tökéletesen elismertnek számítottak. Így példának okáért a leggazdagabb takácsok, akiknek lett volna elég anyagi eszközük ahhoz, hogy megváltoztassák öltözködési szokásaikat és új ruhákat vásároljanak maguknak, jellemző módon továbbra is ragaszkodtak a saját-

³⁴ Az 1747 és 1751, az 1766 és 1770, illetve az 1798 és 1800 közötti időszakokban az összes fellelhető, vagyis mind a 44 házassági leltárt figyelembe vettük, míg az 1818 és 1820 közötti időszakban kiválasztottunk harmincat. A táblázatban azokat a ruhákat, illetve a hozzájuk illő zubbonyokat vettük számításba, amelyeknek a színe meg volt említve. Azokat a ruhákat és zubbonyokat, amelyeknek a színére vonatkozóan nem találtunk utalást (ilyenkor rendszerint régi, értéktelen ruhadarabokról van szó) a táblázatban nem vettük figyelembe.

tosan rájuk jellemző barna színhez (lásd az 1. táblázat „vagyonos takácsok” rubrikáját). Hadd említsük meg egyébként, hogy e korszakban jelentését tekintve tökéletesen ambivalens módon volt felfogható a kék színhez kötődő „leírás”. Ezt a viszonylag sok szegény takács esetében láthatjuk, akiknek már volt kék kabátjuk-zubbonyuk, de azt még hosszú vasárnapi ruhájuk *alatt* viselték. Valamiképpen a kompromisszum emberei voltak ők, akik azzal, hogy a továbbra is a kézművesek hagyományos színeit fölmutató felsőruházatuk *alatt* viselték, egyszerre leplezték, de fel is fedték, hogy milyen értékes számukra az új szín. Az ilyesfajta viselkedés mindenesetre mutatja, hogy a tiszteletreméltó kézművesség megszilárdult jelei közül egyesek tökéletesen megőrizték egyeduralmukat ebben a korszakban.

A következő három évtizedben fölerősödött a tendencia, melynek során a kék vált a vasárnapi, illetve az ünnepnapokon használatos férfiviselet meghatározó színévé. A 18. század végén és a 19. század elején azonban azt figyelhetjük meg a takácsmesterek körében, hogy vagyonuk szerint differenciálódik, melyik színt részesítik előnyben a ruha és a zubbony tekintetében (lásd az 1. táblázatot). Ez azonban a három évtizeddel korábbi helyzethez képest sokkal kevésbé határozottan rajzolódik ki. Ettől az időponttól kezdve már nem csak a szegény takácsok részesítették határozottan előnyben a kéket: tehetős társaiknak csaknem a fele az új divat hívéül szegődött. A reprezentáció e színe egyre inkább kezdte elveszíteni a fiatal generáció szemében a néphez kötődő, ellenzéki jellegét, amellyel még három évtizeddel korábban rendelkezett. A kék valamiképpen „tiszteletreméltó” szín lett. Ám ebből adódóan vasárnapi öltözékként is egyre kevésbé utalt viselője társadalmi helyzetére és foglalkozására. Mit jelzett tehát az, hogy a kék ruha viselésével eltűntek a hivatásra és társadalmi státusra utaló sajátos megkülönböztető jegyek? A laichingeni „megbecsüléskultúra” végét jelezte volna, hogy a kék mint divatszín a település – vagy inkább a férfinépeség – minden rétegében felbukkant? A külső nem jelezte volna többé a társadalmi becsületet és helyzetet?

Szó sincs erről. Csak a társadalmi státus és foglalkozás kifejeződésének jelképei és eszközei változtak, s nem a nekik életet adó értékek, struktúrák és társadalmi gyakorlatok. Csak bizonyos vonásokat és jellegzetes fejleményeket szeretnék kiemelni az itt tárgyalt téma megvilágítása végett. A 2. táblázatból világosan kitűnik, hogy – a 18. század utolsó évtizedét leszámítva – továbbra is változatlanul szoros összefüggés volt a ruházatra fordított kiadások és a társadalmi-gazdasági helyzet között; ez kitűnik a vagyon nagyságából, illetve az ez alapján megállapított osztályokból. Szigorú értelemben véve úgy látszik, hogy csak a 18. században megfigyelhető protoindusztriális fejlődési szakasz végén következik be az a fejlemény, hogy részlegesen érvényüket veszítik azok a szokások, amelyeknek köszönhetően a „megbecsüléskultúra” továbbra is kifejtette a hatását, mégpedig a társadalmi-gazdasági hierarchia követelményei szerint. Azt legalábbis megállapíthatjuk, hogy ebben az évtizedben a jelentős ruhatárat birtoklók csoportjában kevesebb, mint 50%-ot tesznek ki a leggazdagabb emberek, legyen szó akár a férfiakról, akár a nőkről. Különösen meglepő azt látnunk, hogy a legalacsonyabb gazdasági réteghez tartozók – a

napszámosok, és mindenekelőtt a szegény takácsok – pedig a jelentős ruhatárat birtoklók között bukkannak föl.

2. táblázat

A jelentős ruhatárat birtoklók (a ruhatárat birtoklók legfelső negyede) és vagyoni státusuk 1766 és 1820 között (a négy vagyoni osztályt a házasságba vitt hozomány összege szerint képeztük)³⁵

	Férfiak	Vagyoni osztályok						
		4.	3.	2. és 1.	Nők	4.	3.	2. és 1.
1766-1779	30	16 (53%)	6 (20%)	8 (27%)	30	21 (70%)	4 (13%)	5 (17%)
1780-1789	26	16 (62%)	7 (27%)	3 (12%)	26	19 (73%)	7 (27%)	-
1790-1800	22	9 (41%)	6 (27%)	7 (32%)	22	9 (41%)	5 (23%)	8 (36%)
1809-1816	18	9 (50%)	6 (33%)	3 (17%)	18	14 (78%)	1 (6%)	3 (17%)
1817-1820	10	6 (60%)	4 (40%)	-	10	9 (90%)	1 (10%)	-

Csak ebben a korszakban vétették észre magukat olyan különleges személyiségek, mint egy napszámos hitvese, Anna Riek-Autenrieth.³⁶ A laichingeni „kis Franciaország” vagyonáról a házasságkötéskor készített leltár a selyem és tiszta gyapot főköttők és mellkendők gazdag gyűjteményéről tesz említést; olyan gazdag gyűjteményről, amilyennel csak a lelkipásztor és a leggazdagabb kereskedő lánya dicsekedhetett. Az egyik főköttő *french connection*ről tanúskodik, ez a „párizsi főköttő”, páratlan darab az akkori Laichingenben. Ha ez az elszigetelt minta még tekinthető is olyan különlegességnek, melynek nincs példaértéke, három másik „ékeség” mégiscsak Anna Riek-Autenrieth esetleges szabályszegő törekvéseire utal ruhatárának megválasztásában: nevezetesen egy gyöngyfüzér alkotta fűző, mely a francia zászló három színében játszott, egy francia *Sechserle*, illetve egy „emlékérem”: belőlük, a „párizsi főköttővel” együtt, mindenesetre nyilvánvaló a szóban forgó özvegy törekvése, hogy megkérdőjelezve a helyi „megbecsüléskultúra” szabta választóvonalakat, túllépjen rajtuk. Jóllehet Anna Riek-Autenrieth ruhatára igazából nem reprezentálhatja, hogyan öltözködtek a 18. század végi Laichingenben és Württembergben a szegény nők, ám – ha szabad Edoardo Grendi terminusához folyamodnunk – „normális kivételként”³⁷ ugyanannyira megvilágító erejű marad számunkra: arra szolgál példaként, hogy lehetséges volt áthágni a társadalmon belül húzódó határokon, s ezt a ruházat segítségével kifejezni.

Mindazonáltal ha átfogóbban és mélyrehatóbban megvizsgáljuk azoknak a ruházatra fordított kiadásait, akik bár „mélyről jöttek”, de a jelentős ruhatárral rendelkezők körébe akartak tartozni, megállapíthatjuk, hogy közülük csak egy kisebbség merészkedett el egészen odáig, hogy az új jelekhez segítségül folyamodva csakugyan kétségbe vonja a „megbecsüléskultúrát”. Többségüknek az volt a célja, hogy a tiszteletreméltóság helyben elismert jeleivel ékeskedjék. Általában a falusi arisztokrácia öltözködési stílusát utánozták a maguk eszközeivel; ám megint csak nem azért, hogy a felettük állókéval megegyező helyzetet vívjanak ki maguknak, hanem

35 Az olyan házasságkötések alkalmából fölvetett leltárak, amelyekben mindkét félnek az volt az első házassága. A 4. a legfelső (gazdagok), az 1. a legalsó vagyoni osztályt (szegények) jelenti.

36 L 1509 Johann Georg Autenrieth és Anna Riek hozományának leltára, 1799. augusztus 1.

37 Arról, miképp bukkant föl e fogalom a mikro-történelemben, és milyen termékeny módon alkalmazható, lásd Medick 1994: 40–53, különösen 46.

azért, hogy legalább kinyilvánítsák öntudatukat. Elmondhatjuk, hogy a nivelláló tendenciák ellenére, melyek bennük megmutatkoztak, ezek a megbecsülésre méltó látszatot kölcsönző díszek használatának szintjén megfigyelhető megnyilvánulások a „megbecsüléskultúra” keretén belül maradtak. A – különösen a sikeres pályát befutott – takácsok vasárnapi kék ruháján fénylő ezüstmegfűzők, a piros közkedveltsége a nők körében, különösen a felsőruházat, elsősorban a mellkendő színeként, valamint a díszek (persze szerény mértékű) fejlődése, vagyis az a tendencia, mely valamiféle „protestáns barokk” (Bischoff-Luithlen 1982: 417–426). irányába mutat – mindez sokkal inkább jellemezte a férfiak és nők költekezési kultúrájának változásait a 18. század végi Laichingenben, mint az, ha valaki a szabályok megszegésére, a normák megkérdőjelezésére használta föl a divatot.

A hagyományos és szilárd „megbecsüléskultúra” méhében mindazonáltal a ruházatkód stílusának megváltozása irányába mutató, mélyreható tendenciák is megmutatkoztak: egyfelől a „francia öltözéknek” mint a megbecsülésre méltó öltözet reprezentatív kifejezőjének az elvetése, másfelől pedig az a tendencia, melyet a munkásöltözék valamifajta „megnemesedéseként” szeretnék jellemezni.

Mint a 3. táblázatból kitűnik, ebben az időszakban a férfi munkásöltözékhez tartozó ruhadarabok, az ujjas és a zubbony, vágyott, értékes és tiszteletreméltó ruhadarabokká váltak. Hogy jobb minőségű szövetből készültek, hogy növekedett az áruk és egy-egy személy átlagosan többet birtokolt belőlük, azt világosan mutatja, hogy a ruházat e darabjai – melyek a 18. század közepe táján még a férfi munkásöltözék központi elemei voltak –, ha jobb minőségűek voltak, akkor a vasárnapi, a megbecsült öltözék elemeivé váltak.

Azt tehát, hogy 1804 nyarán Michael tüntetően megbecsülésre méltó viseletként hordta munkásöltözékét, a laichingeni „megbecsüléskultúra” általánosabb fejlődése kísérő tünetének tekinthetjük. Ennek folyamán a ruhák régebbi világából, a „német viseletből” származó darabok – melyeknek a 18. század elején nyilvánvalóan csekélyebb volt az értékük és amelyek kevésbé számítottak megbecsültnek – a 18. század végén és a 19. elején lassanként és részben fölváltották az uralkodó francia öltözéket. E folyamatot a „nem-szimultán modernizáció” jelenségeként jellemezhetjük. A történelmileg régebbi, ám egy időszakra viszonylag elhanyagolt ruhadarabok újra megbecsülésben részesültek, funkcionálisan és szimbolikusan megfosztván rangjuktól az egyéb, eredetileg „modern” ruhadarabokat.

Ez különösen jól megfigyelhető a takácsok munkásöltözékének egy igen fontos elemében: a vászonzubbonyban. A munkásöltözék más darabjaihoz hasonlóan ez is rendkívül felértékelődött a 18. század második felében. A 19. századtól kezdve a munkásöltözék legtöbbször kék, és hímzéssel valamint egyéb díszítőelemekkel gazdagodva a *par excellence* kék ruha lett belőle. A kék zubbony a takácsok bojtos sapkájával együtt az ünnepi öltözék rangjára emelkedett, s egészen a századunkig ez volt a munka után viselt ruha, vagyis a vasárnapi és ünnepi öltözet. Valamiképpen a kék szín győzelmének utolsó állomását jelzi az, hogy ez a munkásöltözék olyan jellé változott, amelynek segítségével büszkén kifejeződött az elsődleges helyi ipar becsülete és megbecsülése. Végül a protoindusztriális tevékenység 19. századi krízise

3. táblázat

A házassági leltárakban szereplő ruházat egyes kategóriáinak (maximális) ára (forintban megadva)³⁸

	Férfiak										Nők								
	ruha	ujjas	zubony	nadrág	ing	cipő	csizma	kalap	báronysapka	nyakkendő	főkötő	szoknya	fűző	alsószoknya	ing	cipő	kötény	selyemkendő	fátyol
1748-1751	6,1	0,3	0,5	2,6	0,8	1,1	1,6	0,8	0,3	1,7	0,4	2,7	1,2	1,1	0,6	0,8	0,5	0,4	0,4
1798-1799	7,7	1,7	3,0	4,3	1,0	1,4	2,0	1,2	1,0	3,3	1,2	2,6	1,4	1,1	0,9	1,0	0,6	0,8	0,8
1819-1820	7,0	2,0	3,5	4,9	1,0	1,2	3,2	1,0	1,3	3,0	0,7	2,7	1,2	1,4	0,8	1,0	0,4	0,8	0,5

folyamán vasárnapi viselet, az „utolsó öltözék” lett belőle, melyben valamiképp rögzült és konzerválódott a szép napokat látott helyi textilipar emléke; olyan időszakban történt ez, amikor egyre inkább veszélybe került folytonossága, mígnem a 20. században teljesen leáldozott a napja.

Ennek az öltözéknek a története – a laichingeni ruháknak és színeiknek az egész történetéhez hasonlóan – éppen a kulturális fejlődésről és a modernizációról alkotott hagyományos elképzelést kérdőjelezi meg. Ez a történet azt mutatja meg, hogy a kulturális fejlődés nem egyenes vonalon vezetett a régeből az újba, s nem is az történt, hogy az egyik ruházatkodási stílust teljes egészében egy másik váltotta föl. Sokkal inkább olyan komplex folyamatot kell látnunk benne, melynek során módosulások mennek végbe azt illetően, hogy a „megbecsüléskultúra” milyen érzéket tanúsít bizonyos kifejezőeszközök iránt, miközben mások iránt teljesen elveszíti érzékét; s eközben a modernizáció valamiképpen a tradíciók és a helyi tapasztalatok készletéből kiindulva megy végbe.

E háttér előtt Michael Goesele cikkünk elején tárgyalt tiltakozását – a zeke és a kötény tüntető, tudniillik olyan ruhadarabokként való viselését, mint amelyeknek becsületük van „a hatalom előtt” – is új fényben láthatjuk. Nem csupán a „derék emberek” helyi szellemének kifejezéseként tűnik föl előttünk, hanem a 19. század beköszöntét hirdető gesztusként is, illetve olyanként, amelyik mindenekelőtt szimbolikusan kifejezi a kézműveskultúra megnövekedett büszkeségét, melynek táplálója a „hosszú 18. század” végének protoindusztriális fejlődése volt.

Fordította: Ábrahám Zoltán

³⁸ A táblázat forrásául az 1747 és 1820 készült házassági leltárak (válogatás) szolgáltak. A számítás alapja: 41, teljes körű információt nyújtó leltár az 1741 és 1751, illetve 25 az 1798 és 1799, végül 30 az 1819–1820 közötti időszakból. Ha több darab szerepelt ugyanabban a leltárban ugyanabból a ruhafajtából, akkor közülük azt választottuk, amelynek a legnagyobb volt becsült értéke, s ezt vettük alapul a kérdéses ruhadarabok minden leltárt figyelembe vevő átlagárának kiszámításához. Ily módon minden esetben csak az új, folyó áron vásárolt és folyó áron megadott értékű ruhákkal számoltunk, s nem vettük figyelembe számításunk során a régi ruhákat, melyek becsült értéke rendkívül alacsony volt.

FORRÁSOK

- Adelung, Johann Christoph 1774: *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart*. Leipzig
- Heynatz, Johann Friedrich 1795: *Versuch eines möglichst vollständigen synonymischen Wörterbuchs der deutschen Sprache*. 1. kötet. Berlin
- Campe, Johann Heinrich 1807: *Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1. kötet. Brunswick
- Neue und vollständige Sammlung der Reichs-Abschiede*. 2. kötet. Frankfurt, 1747

Laichingen Város Levéltára (LVL) 1794–1805. évi jegyzőkönyvei

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bell, Christian 1994: Die Geschichte des Blaudrucks. Zur Geschichte des Zeugdrucks in Mitteleuropa. In: Walravens, Hartmut (hrsg.) *Ein blaues Wunder. Blaudruck in Europa und Japan*. Berlin, 53–67.
- Biedermann, Karl 1880 [1969]: *Deutschland im 18. Jahrhundert*. Leipzig
- Bischoff-Luithlen, Angelika 1981: Barock im altwürttembergischen Dorf? In: *Barock in Baden-Württemberg*. vol. 2. Karlsruhe, 417–426.
- Bischoff-Luithlen, Angelika 1982: *Der Schwabe und sein Häs*. Stuttgart
- Bourdieu, Pierre 1979: *La distinction. Critique social du jugement*. Paris
- Chartier, Roger 1986: *Civilité, in Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. fasc. 4. München
- Desan, Susanne 1989: Crowds, Community and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davis. In: Hunt, Lynn (ed.) *The New Cultural History*. Berkeley, 47–71.
- Dinges, MARTIN 1992: Der „feine Unterschied“. Die soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft. *Zeitschrift für historische Forschung* 19. 49–76.
- Fleischhauer, Werner 1968: *Barock im Herzogtum Württemberg*. Stuttgart
- Gessler, E. A. 1940: Die Entstehung und Entwicklung der Uniform. *CIBA-Rundschau* 44. 1606–1632
- Haller, R. 1950: Zur Geschichte der Indigofarben. *CIBA-Rundschau* 93.
- Helm, Rudolf 1932: *Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg*. Heidelberg
- Lévi-Strauss, Claude 1983: Histoire et ethnologie. *Annales ESC* 6. 1217–1231.
- Medick, Hans 1990: Von der Bürgerherrschaft zur staatsbürgerlichen Gesellschaft. Württemberg zwischen Ancien Régime und Révolution. In: Niethammer, Hans et al.: *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke. Fragen, Perspektiven*. Frankfurt, 52–80.
- Medick, Hans 1991: Biedermänner und Biederfrauen im alten Laichingen. Lebeweisen in einem schwäbischen Ort an der Schwelle zur Moderne. *Journal Geschichte* 1. 46–61.
- Medick, Hans 1994: Micro-Historie. In: Schulze, Winfried (hrsg.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikrohistorie*. Göttingen, 40–53.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen
- Müller, Helmut 1969: *Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Verhalten und Gruppenkultur*. Berlin
- Neuhaus, Helmut 1982: Der Augsburger Reichstag des Jahres 1530. Ein Forschungsbericht. *Zeitschrift für historische Forschung* 9. 167–211.
- Nixdorf, Heide – Müller, Heidi 1983: *Weißer Westen-Rote Roben. Von den Farbordnungen des Mittelalters zum individuellen Farbgeschmack*. Berlin
- Pastoureau, Michel é.n.: *Vers une histoire de la couleur bleue, in Sublime Indigo*. Freiburg–Marseille
- Reinhardt, Carsten 1994: Die Farbe Blau: Indigo. In: Walravens, Hartmut (hrsg.) *Ein blaues Wunder. Blaudruck in Europa und Japan*. Berlin, 14–24.
- Reyscher, August Ludwig 1841: *Sammlung der württembergischen Gesetze*. vol. 12. Tübingen

-
- Reyscher, August Ludwig 1842: *Sammlung der württembergischen Gesetze. vol. 13.* Stuttgart
- Roche, Daniel 1981: *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire du XVIIIe siècle.* Paris
- Roche, Daniel 1989: *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe-XVIIIe siècle).* Paris
- Simmel, Georg 1973: A divat. In: Georg, Simmel *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest
- Thompson, Edward P. 1991: The Moral Economy of the Crowd in the Eighteenth Century. In: *Uő Customs in Common.* London, 185-258.